

ԲԱՆԱԿԵՆ ԵՎ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

ՀԱՍԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐՈՎ ՀԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲՈՒՆ ԵՎ ԱՐԳԵԼԱԿԱՆ ՀՐԱՍԱՅԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԵՏԱԳԱ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԵՋ

Ս. Ռ. ԱԿԵՏՅԱՆ

Ինչպես գիտենք, գրաբարում արգելական հրամայականը կազմվում էր ներկայի հիմքից, իսկ բուն հրամայականը՝ անցյալ կատարյալի հիմքից, և ըստ այդմ նրանք նախապես միմյանցից անկախ կազմություններ էին ներկայացնում: Սակայն գրաբարում առկա էին բուն հրամայականի կազմության ընդհանուր օրինաչափություններից բացառություններ ու շեղումներ, որոնք, մեր կարծիքով, հետագայում կարևոր նախադրյալներ են ծառայել բուն հրամայականի ձևերի համաբանական փոփոխությունների և դրանով իսկ՝ բուն և արգելական հրամայականների փոխհարաբերության փոփոխության հարցում: Հարկ է նշել, որ համաբանությունն ընդհանրապես բավական մեծ դեր է խաղում լեզուների քերականական ձևերի պատմական զարգացման մեջ: Այսպես, լատ. *traducere* «*փոխափոխել, քարզմանել*» բայի ներկայի եզակի առաջին դեմքի *traduco* ձևը իսպաներենում օրինաչափ կերպով պետք է տար **tradugo*, ճիշտ ինչպես լատ. *dicere* «*ասել*» բայի համապատասխան *dico* «*ասում եմ*» ձևը տվել է իսպ. *digo* «*ասում եմ*»: Մինչդեռ իսպաներենում *tradugo* ձևի փոխարեն առկա է *traduzco* «*քարզմանում եմ*» բայաձև: Վերջինս առաջացել է լատ. *cognoscere* «*իմանալ, ծանոթանալ*» բայի *cognosco* «*իմանում եմ*» ձևից ծագած իսպ. *conozco* «*իմանում եմ*» ձևի համաբանությամբ այն բանի շնորհիվ, որ լատ. *cognoscere* բայի ներկայի եզակի II և III դեմքերի *cognoscis, cognoscit* ձևերի և լատ. *traducere* բայի *traducis, traducit* ձևերի *-sci* և *-ci* հնչյունակապակցությունները իսպաներենում տվել են նույն արդյունքը (հմմտ. լատ. *scientia* > իսպ. *ciencia* «*գիտություն*» և լատ. *civitatem* > իսպ. *ciudad* «քաղաք»): Ըստ այդմ իսպ. *conozco-conoces, conoce* ձևերի փոխհարաբերությանը համապատասխան, իսպ. *traduces, traduce* ձևերից համաբանությամբ կազմվել է *traduzco* ներկայի եզակի I դեմքի ձև (փոխ. օրինաչափ **tradugo-* ի):

Այդպես էլ համաբանական ծագում ունեն ոչ միայն իսպ. *plazco, yazco* և *-ecer*-ով կամ *-ucir*-ով վերջացող բայերի ներկայի եզակի I դեմքի ձևերը, այլև *venir, tener, poner* բայերի *vengo, tengo, pongo* և այլն ձևերը²:

Համաբանությամբ է բացատրվում նաև այն հանգամանքը, որ պահլավերենից փոխառյալ պիլ. *vagr* > գրաբ. *վագր* կամ հին հունարենից փոխառյալ

¹ Տե՛ս Մ. В. Сергиевский, Введение в романское языкознание, М., 1952, էջ 196-197:

² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 196-197, 137, 146, Э. Бурсье, Основы романского языкознания, М., 1952, էջ 43, 48, 183:

հուն. *θεατρον* > գրաբ. *թատր* բառերը ձևով համընկնելով գրաբար բնիկ *դուսպր*, *փայգր* և այլն բառերին՝ *դուսպր-դասկեր* հոլովման տիպի համաբանությամբ գրաբարում ներքին թեքման են ենթարկվել՝ *վագր-վագեր*, *թայր-թայեր* և այլն: Նմանապես գրաբարյան *հարցանել* պարզ ներգործական բայից օրինաչափ կերպով ծագած ժամանակակից հայերենի *հարցնել* բայը ձևով համընկնելով գրաբարյան *հասուցանել*, *բարչրացուցանել* և այլն պատճառական բայերից ծագող ժամանակակից հայերեն *հասցնել*, *բարչրացնել* ձևերին՝ նրանց նման ունենում է անցյալ կատարյալի ընկած հիմք: Այդպես էլ, կարծում ենք, համաբանությամբ պետք է բացատրել այժմ խոսակցական լեզվում հաճախ հանդիպող և գրական նորմայից շեղվող *թոնել*, *փախնել* և այլն ձևերի ծագումը: Ինչպես գիտենք, ներկայի հիմքում *չ* և *ն* ածանցներ ունեցող բայերը անցյալ կատարյալի հիմքում ձևով համընկնում են՝ *գպնել-գպ*, *հասնել-հաս*, *թոչել-թո*, *փախչել-փախ*: Ըստ այդմ *գպնել-գպա*, *գպի՛ր* և այլն ձևերի փոխհարաբերությանը համապատասխան *թու-թոի՛ր*, *փախա-փախի՛ր* և այլն ձևերի համար համաբանությամբ կազմվել են *թոնել*, *փախնել* և այլն ձևեր: Կարելի է տարբեր լեզուներից քերականական ձևերի համաբանական փոփոխության բազմաթիվ ուրիշ օրինակներ բերել, բայց, կարծում ենք, այսքանն էլ բավական է համաբանական փոփոխությունների ընդհանուր սկզբունքը պարզելու համար, որը հետևյալն է. *եթև այս կամ այն քերականական հարացույցի որևէ անդամը չևով համընկնում է մեկ այլ հարացույցի որևէ անդամին, ապա հաճախ երկու հարացույցների մյուս անդամները նույնպես չգտնում են չևով նմանվել միմյանց*: Իհարկե, միևնույն ժամանակ պետք է նկատի ունենալ, որ քերականական ձևերի համաբանական փոփոխության հարցում հնարավոր չէ նույնպիսի հետևողականություն ակնկալել, ինչպիսին առկա է «ինչյունական օրենքների» դեպքում, որովհետև համաբանական փոփոխությունը միշտ չէ, որ տարածվում է համանման պայմաններում գտնվող բոլոր դեպքերի վրա: Լատիներեն վերոհիշյալ *dicere* և *traducere* բայերի եզակի I դեմքի ձևի տարբեր զարգացումները իսպաներենում դրա վառ ապացույցն են:

Այդուհանդերձ, համաբանությունը, որպես կանոն, քերականական ձևերը ընդհանրացնող ու միօրինակացնող լեզվական կարևոր գործոն է: Կարծում ենք՝ համաբանությունը մեծ դեր է խաղացել նաև հայոց լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում մի կողմից բուն հրամայականի ձևերի փոփոխության, մյուս կողմից՝ բուն և արգելական հրամայականների փոխհարաբերության փոփոխության հարցում, որը մենք կփորձենք դիտարկել ըստ փոփոխությունների ժամանակագրական հաջորդականության: Դեռևս Ա. Այտընյանը ցույց է տվել, որ բուն հրամայականի գրաբ. *-այք*, *-արուք* վերջավորությունները *-էք* վերջավորությամբ փոխարինելու առաջին օրինակները հասնում են մինչև V դ., օրինակ՝ *փարէք* (Փարպեցու մոտ), իսկ VI, VII դարերից սկսած՝ այդ կարգի ձևերն ավելի հաճախ են հանդիպում. հմմտ. *կերէք*, *փարէք*, *դարչէք*, *իմացէք* և այլն³: Միաժամանակ Այտընյանը VII դարի համար մատնանշում է մեկ այլ կարևոր փոփոխություն՝ գրաբարյան *ե* լծորդության *ան* ածանցավոր որոշ բայերի՝ *ի*

³ Տե՛ս Ա. Այտընյան, Զննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Եր., 1987, Ներած., էջ 93, Բեր., էջ 71:

լծորդության անցնելը, ինչպես *հասանել*՝ *հասնիլ* և ըստ այդմ՝ անց. կատ. *հասայ, հասար...*, բուն հրամ. *հասի՛ր* (փոխ. գրաբ. *հասի, հասեր...*, *հա՛ս* ձևերի)⁴: Միջին հայերենի վաղ շրջանում՝ XII-XIV դդ., *ս* լծորդության ածանցավոր բայերի կրավորակերպ - *այք*, - *արուք* հրամայականի վերջավորությունները փոխարինված են - *էք* վերջավորությամբ, իսկ *ե* լծորդության *ան* ածանցավոր բայերի՝ կրավորակերպ - *իք* վերջավորությամբ հրամայականի *գպի՛ր, հասի՛ր* և այլն ձևերը հանդես են գալիս դեռևս որպես զուգահեռ ձևեր արմատական *գի՛պ, հա՛ս* և այլն ձևերի հետ միասին⁵: Կարծում ենք՝ բուն հրամայականի ձևերի վերոհիշյալ երկու փոփոխություններն էլ առաջացել են համաբանությամբ, որի համար դեռևս գրաբարում կային հետևյալ նախադրյալները.

1. Ինչպես գիտենք, գրաբարում *ուրեկ* բայից բուն հրամայականի ձևերը լինում էին *կե՛ր-կերայք, ունեկ (իմ) բայից՝ կա՛ւ-կալայք, կալարուք, փասնեկ (իմ) բայից՝ փա՛ր, փարայք*: Դրանց առանձնահատկությունն այն էր, որ հրամայականի եզակի թվի կազմությամբ համապատասխանում էին ներգործածն խոնարհման հրամայականի արմատական ձևերին՝ *հասանեկ-հա՛ս, բերեկ- բե՛ր, թողուլ-թո՛ղ* և այլն, մինչդեռ հոգնակի թվում համապատասխանում էին կրավորածն խոնարհման *ուսանիմ-ուսայք, ուսարուք, ջեռնում-ջեռայք, ջեռարուք* և այլն ձևերին: Ըստ այդմ՝ եզակի թվի ընդհանրության շնորհիվ, *հա՛ս-հասէք, բե՛ր-բերէք* և այլն ձևերի փոխհարաբերությանը համապատասխան, գրաբարյան վերոհիշյալ *կա՛ւ, փա՛ր, կե՛ր* եզակի թվի ձևերի համար համաբանությամբ կազմվել են *կալէք, փարէք, կերէք* հոգնակի թվի ձևեր:

2. Փաստերը ցույց են տալիս, որ դեռևս գրաբարում *ս* լծորդության պարզ և ածանցավոր բայերի փոխազդեցության հետևանքով առաջացել էին ընդհանուր օրինաչափությունից շեղվող համաբանական ձևեր: Այսպես, *ս* լծորդության մի շարք բայեր, անկախ սեռից, անցյալ կատարյալի հիմքից կազմվող ձևերում գրաբարում խոնարհվում էին և՛ ներգործածն, և՛ կրավորածն, օրինակ՝ *հոզաւ-հոզացայ-հոզացի*, բուն հրամ. *հոզացի՛ր, հոզա՛ւ*⁶, (*որսաւ-որսացի, որսացայ, որսա՛ւ, որսացի՛ր*)⁷, *ջանաւ-ջանացայ, ջանացի, ջանացի՛ր, ջանա՛ւ*⁸ և այլն: Մյուս կողմից՝ *ս* լծորդության մի քանի ածանցավոր բայեր անցյալ կատարյալի հիմքից կազմվող ձևերում խոնարհվում էին ներգործածն, օրինակ՝ *լուանաւ-լուացի, լուա՛ւ, բանաւ-բացի, բա՛ց*⁹ և այլն: Եվ վերջապես *մոռանաւ, ընթանաւ, իմանաւ* բայերը բուն հրամայականի եզակի II դեմքում *մոռացի՛ր, ընթացի՛ր, իմացի՛ր* կանոնավոր ձևերից բացի ունենում էին նաև *մոռա՛ւ, ընթա՛ւ, ընթա՛ց, իմա՛ւ, իմա՛ց*¹⁰:

⁴ Տե՛ս նույն տեղը, Քեր., էջ 70:

⁵ Տե՛ս «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», հ. I, Եր., 1972, էջ 336-337:

⁶ Տե՛ս Ռ. Ղազարյան, Գրաբարի բառարան, հ. II, Եր., 2000, էջ 79:

⁷ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 350:

⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 427:

⁹ Տե՛ս նույն տեղը, հ. I, էջ 537:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 255:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղը, հ. I, էջ 466, 509, հ. II, էջ 202:

Ինչպես տեսնում ենք, վերոհիշյալ օրինակներում մի դեպքում **ա** լծորդության պարզ բայերն են խոնարհվել ածանցավորների հետևողությամբ, մյուս դեպքում՝ ընդհակառակը: Ըստ երևույթին, այդ կարգի համաբանական փոխանցումների համար հիմք է ծառայել **ա** լծորդության պարզ և ածանցավոր բայերի անցյալ կատարյալի հիմքերի ձևով համընկնելը. հմտո. **խաղալ-խաղաց, իմանալ-իմաց** և այլն: Ինչպես նշել ենք, միջին հայերենի շրջանում բուն հրամայականի կարևոր փոփոխություններից մեկն էլ գրաբարյան **ե** լծորդության **ան** ածանցավոր բայերի դեպքում հրամայականի արմատական ձևերին զուգահեռ կրավորակերպ **-իր** վերջավորությամբ ձևերի գործածությունն է: Այդ երևույթը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ գրաբարյան նշված տիպի բայերից չորսը՝ **գրասնել, փեսանել, իջանել, մգրանել**, միջին հայերենում բայական փոխանցման են ենթարկվել և հանդես են գալիս **ու** լծորդության ածանցավոր բայերի խոնարհմամբ¹², իսկ գրաբարյան մի շարք բայեր էլ՝ **հասանել, անցանել** և այլն, խոնարհվում են **ի** լծորդության ածանցավոր բայերի նման: Այդ բայական փոխանցումներին պետք է նպաստեր ոչ միայն դեռևս գրաբարից եկող համանման երևույթների առկայությունը լեզվում¹³, այլ նաև այն հանգամանքը, որ գրաբարյան **ի** լծորդության բայերը, ետդասական շրջանից սկսած, հանդես էին գալիս թե՛ **-ել** և թե՛ **-իլ** վերջավորությամբ¹⁴: XII - XIV դդ. բուն հրամայականի ձևերում տեղի ունեցած փոփոխություններից հարկ է նշել նաև այն, որ **ե** լծորդության պարզ բայերի եզակի հրամայականի ձևը ավելի հաճախ հանդես է գալիս **եսս** > **է** հնչյունափոխված վերջավորությամբ, ինչպես՝ **պարզէ, արչսակէ**՝ և այլն¹⁵, իսկ պատճառական բայերի եզակի հրամայականում գրաբարյան **-ն** վերջավորությամբ ձևերին զուգահեռ հանդես են գալիս հաև **-ուր** վերջավորությամբ նոր ձևեր՝ **գորացուր, ցամաքեցուր** և այլն¹⁶: Կարծում ենք, այս դեպքում նախ **խաղալ-խաղացէք, արչսակէ՛** - **արչսակեցէք** ձևերի փոխհարաբերությանը համապատասխան, հոգնակի թվի **գորացուցէք, ցամաքեցուցէք** ձևերի համար համաբանությամբ կազմվել են ***գորացու, *ցամաքեցու** (փոխ. **գորացո՛, ցամաքեցո՛**) և այլն ձևեր, այնուհետև **հասիր, գպիր, դիր, փուր** և այլն **ր-ով** վերջացող հրամայականի ձևերի հետևողությամբ պատճառական բայերի հրամայականի ձևերը ևս **-ր** վերջանահնչյուն են ստացել՝ **գորացուր, ցամաքեցուր** և այլն: Ինչ վերաբերում է արգելական հրամայականին, ապա պետք է նշել, որ մի կողմից՝ դրա կազմության գրաբարյան տիպը պահպանվում է, մյուս կողմից՝ միջին հայերենում հանդես են գալիս արգելական հրամայականի նոր ձևեր՝ կազմված **մի՛** արգելական մասնիկի և անորոշ դերբայի հարադրությամբ, ինչպես **մի՛ քարկանայ, մի՛ սիրել, մի՛ խորհիլ**: Ընդ որում, վերջին տիպի հոգնակիի

¹² Տե՛ս «Ակնարկներ...», էջ 301:

¹³ Տե՛ս Հ. Մ. Ավետիսյան, Ռ. Ս. Ղազարյան, Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 2003, էջ 12, Վ. Համբարձումյան, Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 2004, էջ 96:

¹⁴ Տե՛ս «Ակնարկներ...», էջ 302 :

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 336-337:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 339:

* Նկատի ունենալով, որ միջին հայերենում բառավերջում *յ* հնչյունն այլևս չէր արտասանվում, պետք է ընդունել, որ գրաբարյան երկբարբառակերպ է (*եյ*)-ն էլ միջին հայերենում *սիրէ՛, արժակէ՛* և այլն ձևերում արտասանվում էր որպես *ե* ձայնավոր:

համապատասխան ձևեր այդ շրջանում դեռևս գոյություն չունեն¹⁷: Ինչպես տեսնում ենք, թեև XII - XIV դդ. բուն հրամայականի կազմության գրաբարյան օրինաչափությունները որոշակի փոփոխությունների են ենթարկվել, սակայն բուն և արգելական հրամայականների փոխհարաբերությունը դեռևս շարունակում է մնալ նույնը: Վերջինիս հետագա փոփոխության համար կարևոր նախադրյալներ են ստեղծվում միջին հայերենի ավելի ուշ շրջանում՝ XV - XVII դդ.: Նշված ժամանակահատվածում տեղի են ունեցել քննարկվող հարցի տեսակետից կարևոր հետևյալ փոփոխությունները.

1. **Ե** լծորդության պարզ բայերի դեպքում օրինաչափ հնչյունափոխությամբ առաջացած **ես > է** բուն հրամայականի եզակիի վերջավորությունը տարածվել է նաև **ի** լծորդության պարզ բայերի վրա: Միաժամանակ **ե** և **ի** լծորդության պարզ բայերի եզակի հրամայականի ձևերը զուգահեռաբար հանդես են գալիս նաև **-իր** վերջավորությամբ՝ հետևի՛ր, խօսի՛ր և այլն¹⁸:

2. **Ե** լծորդության պարզ բայերում, ի տարբերություն նախորդ ենթաշրջանի, առավել շատ են օգտագործվում հոգնակի հրամայականի արմատական-հիմքային (ոչ ցոյական) ձևերը, ինչպես **կանչէ՛ք, պահէ՛ք** և այլն¹⁹:

Կարծում ենք՝ այս նոր ձևերը ևս առաջացել են համաբանությամբ, որի համար հիմք կարող էին ծառայել գրաբ. **բերե՛լ, ածե՛լ, հանե՛լ** պարզ բայերը, որոնք ունենում էին անցյալ կատարյալի արմատական հիմք: Ըստ այդմ **բերե՛լ-բերե՛ք, հանե՛լ-հանե՛ք** ձևերի փոխհարաբերությանը համապատասխան **սիրե՛լ, գրե՛լ** և այլն բայերից հեշտությամբ կարող էին կազմվել **սիրե՛ք, գրե՛ք** և այլն համաբանական ձևեր: Համաբանական նշված փոփոխության հակառակ երևույթն է ներկայացնում նույն շրջանում **հանե՛լ** բայից զուգահեռաբար գործածվող ցոյական հիմքով անցյալ կատարյալը, օրինակ՝ **հանեցի՛ն**²⁰: Բացի այդ, մեր կարծիքով, բուն հրամայականի հոգնակիի **-էք/եցէք** արմատական և ցոյական տիպերի համաբանական փոխազդեցությանը պետք է նպաստեր նաև դեռևս գրաբարից եկող **պարածեմ-պարածանեմ, օծեմ-օծանեմ** և այլն պարզ և ածանցավոր զուգահեռ տարբերակների գոյությունը լեզվում՝ **պարածեցէ՛ք-պարածէ՛ք, օծեցէ՛ք-օծէ՛ք** հրամայականի հոգնակիի զուգահեռ ձևերով: Ճիշտ է, հետագայում այդ ածանցավոր բայերից շատերը իրենց տեղը զիջում են ածանցագուրկ տարբերակներին, իսկ գրաբարյան շատ ածանցավոր բայերից էլ երկրորդաբար կազմվում են ածանցագուրկ ձևեր՝, սակայն անցյալ կատարյալի արմատական հիմքով ձևերը ցոյական ձևերով փոխարինելու գործընթացում որոշ ժամանակ, անշուշտ, զուգահեռաբար պետք է գործառնեին **պարածեցէ՛ք-պարածէ՛ք** և այլն ցոյական և արմատական հիմքերով տարբերակները:

Մյուս կողմից՝ հնարավոր է, որ **ե** լծորդության պարզ բայերի բուն հրամայականի հոգնակիի արմատական հիմքով ձևերն էլ հենց նպաստել են, որ **գպիր-գրե՛ք, հասիր-հասե՛ք** ձևերի համաբանությամբ եզակիի **-իր**

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 357-358:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 389-390 :

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղը:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 387:

* Ընդ որում, Ա. Այտընյանը ցույց է տալիս, որ այդ երևույթի առաջին վկայությունները հասնում են մինչև V դ., ինչպես՝ **սպանեցէ՛ք** (փոխ. **սպանէ՛ք**): Տե՛ս Ա. Այտընյան, նշվ. աշխ., Ներած., էջ 92-93:

վերջավորությունը տարածվի նաև **ե** լծորդության պարզ (իսկ այնուհետև՝ **ի** լծորդության պարզ) բայերի վրա, ինչպես՝ **սիրիի-սիրէք** և այլն: Գալով արգելական հրամայականի կազմությանը, պետք է նշել, որ XV - XVII դդ. նույնպես մի կողմից պահպանվում են գրաբարյան օրինաչափությունները, մյուս կողմից՝ զուգահեռաբար կիրառվում են **մի**՝ արգելական մասնիկով և անորոշ դերբայով կազմված ձևեր: Ընդ որում, եզակի թվի **մի՝ բռնեի, մի՝ բռողու** և այլն ձևերից բացի արդեն հանդիպում են նաև հոգնակիի համապատասխան ձևեր՝ **մի՛ք ուտիի, սաիլ մի՛ք** և այլն (մասնավորապես Նաղաշ Հովնաթանի և Չաքարիա Ագուլեցու մոտ)²¹:

Միաժամանակ կուզենայինք նշել այս ենթաշրջանին բնորոշ մի կարևոր փոփոխություն ևս. ի տարբերություն XII - XIV դդ., որտեղ անորոշ դերբայով հարադրված արգելական հրամայականի ձևում **ե** լծորդության բայերի -**եյ** վերջավորությունը -**իլ**-ով փոխարինվում էր ըստ անհրաժեշտության կրավորական սեռի կամ կրավորակերպ չեզոքի իմաստ արտահայտելու համար, XV - XVII դդ. **ե** լծորդության բայերը, առանց կերպային տարբերության, հանդես են գալիս թե՛ -**եյ** և թե՛ -**իլ** վերջավորություններով. հմնտ. **մի՛ բռնեյ**, բայց նաև՝ **սիրորս մի՛ քանդիլ** և այլն²²: Ընդ որում, այդ երևույթի բուն էությունը հասկանալի է դառնում նշված երկու ենթաշրջաններում անորոշ դերբայի մյուս կիրառությունները ևս նկատի ունենալու դեպքում: Այսպես, XII - XIV դդ., որպես կանոն, **ե** լծորդության բայերը թե՛ անորոշ դերբայում և թե՛ դրանով հարադրված ժխտական ձևերում ունեն -**եյ** վերջավորություն (բնականաբար ոչ կրավորական սեռի իմաստով կիրառվելիս), ինչպես՝ **չէր ի ճաշակեյ, չէ ի կարեյ** և այլն²³: Մինչդեռ XV - XVII դդ. **ե** լծորդության բայերը անորոշ դերբայի համար պահպանում են -**եյ** վերջավորությունը, իսկ անորոշ դերբայով հարադրված ժխտական ձևերում, առանց կերպային տարբերության, զուգահեռաբար հանդես են գալիս -**եյ** և -**իլ** վերջավորությունները, ինչպես՝ **չի կարեե, չեմ կարիե, չես դրկեե, չի ջրկիլ** և այլն²⁴: Կարծում ենք, անորոշ դերբայով հարադրված ժխտական ձևերում նշված -**եյ/-իլ** զուգաձևությունը չի կարող բացատրվել **ի** լծորդության բայերի ազդեցությամբ (թեև այլ դեպքերում, ինչպես տեսանք, **ե** և **ի** լծորդության բայերը փոխազդել են միմյանց վրա) , այլ առաջացել է **եյ** > **իլ** հնչյունական փոփոխությամբ: Մասնավորապես այդպես ենք գտնում հետևյալ նկատառումներով.

1. Եթե -**եյ/-իլ** զուգաձևությունը ի լծորդության ազդեցությամբ առաջացած լիներ, այն առկա կլիներ նաև անորոշ դերբայի ոչ ժխտական ձևում: Մինչդեռ այդ դեպքում կանոնավոր կերպով առկա է -**եյ** վերջավորություն:

2. XV - XVII դդ. **ի** լծորդության բայերը, ի տարբերություն նախորդ ենթաշրջանի, թե՛ անորոշ դերբայում և թե՛ դրանով հարադրված ժխտական ձևերում կանոնավոր կերպով ունեն -**իլ** վերջավորություն, ինչպես՝ **ծիծաղի, հայի, չի դարի, չի բուսնիլ** և այլն: Այլ կերպ ասած՝ նախորդ

²¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 405-406:

²² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 358-359, 405-406:

²³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 317:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 361-362:

ենթաշրջանին բնորոշ **-ել/-իլ** զուգաձևությունն այս ենթաշրջանում վերացել է²⁵:

3. Ինչպես գիտենք, լեզվի հետագա զարգացման ընթացքում **և** լծորդության բայերի անորոշ դերբայով հարադրված ժխտական կազմություններում կայունացել է **-իլ** վերջավորությամբ տարբերակը. հմմտ. մի կողմից ժամանակակից հայերենի ժխտական դերբայի ծագումը՝ *չեմ գրիլ > չեմ գրի, չեմ սիրիլ > չեմ սիրի*, մյուս կողմից՝ *մի՛ սիրիլ, մի՛ սիրի, մի՛ գրիլ, մի՛ գրի* և այլն բարբառային և ժողովրդախոսակցական արգելական հրամայականի ձևերը: Ուստի նկատի ունենալով, որ վերոհիշյալ ժխտական ձևերում մի դեպքում շեշտը ընկել է օժանդակ բայի ժխտական ձևի վրա, մյուս դեպքում՝ *մի՛* արգելական մասնիկի վրա, կարծում ենք, անորոշ դերբայի շեշտազուրկ **-ել** վերջավորությունը զուտ հնչյունական-արտասանական պատճառներով դարձել է **-իլ**:

Հայերենի հետագա զարգացման ընթացքում բուն և արգելական հրամայականների ձևերը արևմտահայ գրական լեզվում էական փոփոխությունների չեն ենթարկել, այլ ընդհանուր առմամբ վերացել են միջին հայերենին բնորոշ զուգաձևությունները կամ գոնե դրանց քանակը կրճատվել է: Այսպես, **և** և **ի** լծորդության պարզ բայերի բուն հրամայականի եզակի թվում կայունացել է **-է** վերջավորությամբ ձևը, իսկ հոգնակի թվում՝ ցոյական հիմքով տարբերակը, իսկ **ե** և **ի** լծորդության ածանցավոր բայերի դեպքում անցյալ կատարյալի արմատական հիմքին եզակի թվում ավելանում է **-իր** վերջավորությունը, հոգնակի թվում՝ **-էք** վերջավորությունը: **Ա** լծորդության պարզ և ածանցավոր բայերի միջին հայերենի օրինաչափությունները ևս նույնությամբ պահպանվել են: Պատճառական բայերի եզակի թվում կայունացել է միջին հայերենի **-ուր** վերջավորությամբ նոր ձևը, իսկ հոգնակի թվի ձևը պահպանվել է նույնությամբ. հմմտ. *լսե՛լ լսե՛ք, լսեցե՛ք, սորվի՛ւր սորվե՛ք, սորվեցե՛ք, կարդա՛ւ կարդա՛ք, կարդացե՛ք, իմանա՛ւ իմացի՛ր, իմացե՛ք, գտնե՛լ գտի՛ր, գտե՛ք, հասնի՛ւ հասի՛ր, հասե՛ք, յոգնեցնե՛լ յոգնեցու՛ր, յոգնեցուցե՛ք* և այլն²⁶:

Ինչ վերաբերում է արգելական հրամայականի ձևերին, գրական արևմտահայերենը պահպանել է միջին հայերենի՝ գրաբարից եկող տիպը, ինչպես՝ *մի՛ լսեր, մի՛ լսեք, մի՛ սորվիր, մի՛ սորվիք, մի՛ կարդար, մի՛ կարդաք, մի՛ հեռանար, մի՛ հեռանաք* և այլն²⁷:

Գրական արևելահայերենում միջին հայերենի բուն և արգելական հրամայականների ձևերը, ի տարբերություն արևմտահայերենի, ենթարկվել են համաբանական նորանոր փոփոխությունների, ընդ որում միջին հայերենից եկող զուգաձևություններին երբեմն ավելացել են նորերը: Իհարկե, պետք է նշել, որ սրանից մի քանի տասնամյակ առաջ առկա այդ խայտաբղետ վիճակն այժմ գնալով միօրինականում է, և մի շարք զուգաձևություններ վերացման նախաշեմին են գտնվում: Բայց ավելի լավ է նախ տեսնենք, թե քերականական աշխատություններում բուն և արգելական հրամայականների

²⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 362-363, 405:

²⁶ Տե՛ս Ա. Այտընյան, նշվ. աշխ., էջ 56-59, 63-64, 89-90, Ռ. Սաքապետոյան, Արևմտահայերենի դասագիրք, Եր., 2006, էջ 160:

²⁷ Տե՛ս Ա. Այտընյան, նշվ. աշխ., էջ 84, Ռ. Սաքապետոյան, նշվ. աշխ., էջ 162:

ինչպիսի ձևեր են նշվում ժամանակակից հայերենի համար: Հ. Բարսեղյանը համապատասխանաբար տալիս է բուն և արգելական հրամայականների ձևերի հետևյալ տիպերը. *նստել-նստի՛ր-նստեցե՛ք, խաղալ-խաղա՛, խաղացե՛ք, իջնել-իջի՛ր, իջե՛ք, փախչել-փախի՛ր, փախե՛ք, իմանալ-իմացի՛ր, իմացե՛ք, մոտեցնել-մոտեցրո՛ւ, մոտեցրե՛ք, մի՛ գրիր-մի՛ գրեք, մի՛ կարդա-մի՛ կարդաք, մի՛ փախչիր-մի՛ փախչեք, մի՛ մտնիր-մի՛ մտնեք, մի՛ մոտենա-մի՛ մոտենաք, մի՛ վախեցնիր-մի՛ վախեցնեք* և այլն: Բայց միևնույն ժամանակ նա նշում է, որ մի կողմից *թո՛ւք, գտե՛ք* ձևերի նմանողությամբ հաճախ *գրեցե՛ք, սիրեցե՛ք* ճիշտ ձևերի փոխարեն սխալմամբ ասում և գրում են՝ *գրեք, սիրեք*, մյուս կողմից՝ *գրի՛ր-մի՛ գրիր, կարդա՛-մի՛ կարդա* ձևերի նմանողությամբ մնացած տիպի բայերի համար ևս բուն հրամայականից արգելականի ձևեր են կազմվում²⁸:

Ընդհանուր առմամբ, ժամանակակից հայերենի համար բուն և արգելական հրամայականների կազմության նույն տիպերն են ներկայացվում նաև Ս. Աբրահամյանի, Ն. Պառնասյանի և Հ. Օհանյանի կողմից, միայն թե *ե* լծորդության պարզ բայերի արմատական հիմքով *գրե՛ք, վազե՛ք* հրամայականի ձևերը ևս (*գրեցե՛ք, վազեցե՛ք* և այլն ձևերին զուգահեռ) կանոնավոր են դիտվում²⁹:

Մ. Ասատրյանը ևս տալիս է բուն հրամայականի կազմության նույն ձևերը, բայց մյուս կողմից՝ նշում է, որ արդի հայերենում արգելական հրամայականի ձևերը կազմվում են դրական հրամայականից, իսկ ներկայի հիմքից կազմված արգելական հրամայականի ձևերը վերածվում են հնաբանությունների կամ գտնվում են հնաբանություններ դառնալու ճանապարհին³⁰:

Այսպիսով, ժամանակակից հայերենում, ինչպես տեսնում ենք, բուն և արգելական հրամայականների (կամ հրամայականի դրական և ժխտական ձևերի) սկզբնական փոխհարաբերությունը փոխվել է. երկուսն էլ այժմ կազմվում են նույն հիմքից: Ընդ որում Մ. Աբեղյանը գտնում է, որ վերոհիշյալ փոփոխության համար հիմք է ծառայել պարզ բայերի դեպքում հրամայականի եզակի թվի դրական և ժխտական ձևերի նույնացումը, ինչպես՝ *կարդա՛-մի՛ կարդաք, գրի՛ր- մի՛ գրիր* և այլն³¹: Իսկ ինչպե՞ս է առաջացել վերոհիշյալ *կարդա՛-մի՛ կարդաք* և այլն ձևերի նույնացումը: Մ. Աբեղյանը նշելով, որ *մի՛ կարդաք, մի՛ գնա* և այլն ձևերը առաջացել են *մի՛ կարդաք, մի՛ գնալ* և այլն ձևերից, միաժամանակ գտնում է, որ վերջիններս էլ առաջացել են *մի՛ կարդար, մի՛ գնար* ձևերից՝ *ր>լ* հնչյունափոխությամբ³²: Մակայն, ինչպես տեսանք, միջին հայերենից եկող *մի՛ կարդաք, մի՛ գրիլ* և այլ ձևերը կազմվել են *մի՛* մասնիկի և անորոշ դերբայի հարադրությամբ, և միջին

²⁸ Տե՛ս Հ. Բարսեղյան, Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն, Եր., 1953, էջ 208-212, 318-319: (Արգելական հրամայականի վերջին տիպի կազմությունները դիտարկել է դեռևս Մ. Աբեղյանը: Նա դրանք բնորոշում է որպես գրական լեզվի մեջ չընդունված ձևեր: Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Եր., 1965, էջ 329-330):

²⁹ Տե՛ս Մ. Գ. Աբրահամյան, Ն. Ա. Պառնասյան, Հ. Ա. Օհանյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. II, Եր., 1974, էջ 415-417:

³⁰ Տե՛ս Մ. Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1983, էջ 353-355:

³¹ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ.:

³² Տե՛ս նույն տեղը:

հայերենում զուգահեռաբար գործառում էին *մի՛ կարդար, մի՛ գրեր* և այլն գրաբարատիպ ձևերի հետ միասին, ընդ որում արգելական հրամայականի այդ տիպերը (կամ դրանց հետագա ձևափոխությունները) հետագայում էլ շարունակում են զուգահեռաբար գործառել նախախորհրդային շրջանի գրական արևելահայերենում, իսկ ժողովրդախոսակցական լեզվում՝ մինչև այժմ³³: Հետևաբար, կարծում ենք, ճիշտ չէր լինի *մի՛ կարդալ, մի՛ գնալ* և այլն ձևերը գրաբարատիպ *մի՛ կարդար, մի՛ գնար* ձևերից առաջացած համարել: Ըստ այդմ, *մի՛ խաղար - մի՛ խաղաք, մի՛ վախենար - մի՛ վախենաք, մի՛ գրիր - մի՛ գրեք* և այլն ձևերը միջին հայերենի արգելական հրամայականի գրաբարատիպ ձևերի շարունակությունն են, իսկ *մի՛ գրի - մի՛ք գրի, մի՛ կարդա - մի՛ք կարդա, մի՛ հեռանա - մի՛ք հեռանա* և այլն ձևերը՝ միջին հայերենի *մի՛ գրիլ - մի՛ք գրիլ, մի՛ կարդալ - մի՛ք կարդալ* և այլն անորոշ դերբայով հարադրված ձևերի շարունակությունը: Այդպես էլ, կարծում ենք, գրական արևելահայերենի եզակի թվի *մի՛ խաղա, մի՛ հեռանա* ձևերը միջին հայերենի *մի՛ խաղալ, մի՛ հեռանալ* ձևերից են առաջացել (1-ի անկմամբ), իսկ հոգնակի թվի *մի՛ խաղաք, մի՛ հեռանաք* ձևերը՝ միջին հայերենի գրաբարատիպ ձևերից: Այլ կերպ ասած՝ տեղի է ունեցել երկու տարբեր տիպի կազմությունների համախառնում (կոնտամինացիա): Ինչ վերաբերում է բուն և արգելական հրամայականների փոխհարաբերության վերաիմաստավորմանը, (*մի՛ խաղալ >*) *մի՛ խաղա-խաղա՛* և այլն ձևերի նույնացումից էլ դեռ ավելի վաղ՝ XV - XVII դդ., համանման կարևոր նախադրյալ էր ստեղծվել *և լծորդության* պարզ բայերից բուն հրամայականի *սիրէք, գրէք* հոգնակիի արմատական հիմքով ձևերի առաջացմամբ, ինչպես՝ *սիրէք - մի՛ սիրէք* և այլն: Իսկ հետագայում *մի՛ սիրելք > մի՛ սիրիք* (հմմտ. *մի՛ սիրել > մի՛ սիրիլ*), *մի՛ խաղալ > մի՛ խաղա* (հմմտ. *չեմ խաղալ > չեմ խաղա*) և այլն հնչյունափոխությամբ առաջացած ձևերն ավելի պիտի նպաստեին բուն և արգելական հրամայականների մերձեցմանը:

Այսպիսով, բուն և արգելական հրամայականները, որոնք սկզբնապես միմյանցից անկախ կազմություններ են եղել, հայերենի պատմական զարգացման ընթացքում համաբանական և հնչյունական զանազան փոփոխությունների հետևանքով որոշ դեպքերում ձևով նույնացել են միմյանց հետ, որն էլ հիմք է ծառայել համաբանական ընդհանրացմամբ ժամանակակից հայերենի բոլոր բայերի արգելական հրամայականի ձևերը բուն հրամայականի ձևերից կազմելու համար:

С. Р. АВЕТЯН — Роль аналогии в дальнейшем развитии собственно повелительного и запретительно-повелительного древнеармянского языка. — Статья посвящена историческому рассмотрению собственного повелительного и запретительно-повелительного в армянском языке. Делается попытка показать, каким образом первоначальное соотношение этих двух типов повелительного, которые в древнеармянском языке были независимыми образованиями, в дальнейшем развитии армянского языка изменилось и в современном армянском языке они образуются от одной и той же глагольной основы. По мнению автора, особенно важную роль при этом сыграла аналогия.

³³ Տե՛ս Հ. Քարսեղյան, նշվ. աշխ., էջ 318-319, 209-211: